

אדריכלות והסביבה הבנויה: סדר יום

רחל קלוש וטלי חתוקה

אדריכלות, תחום עיסוק המתמחה ביצירת סביבות בנויות, מבוססת על עבודת האדריכל (המומחה), כפי שהיא מתבצעת בתוך מערך חברתי, כלכלי ותרבותי, במתח בין המזמין למשתמש.¹ בתוך מערך כוחות זה, המכונן את המקום, על ההיסטוריה שלו, זהותו, הזהות שהוא מקנה למשתמשיו, הזיכרון שלו ומשמעותו לפרט ולכלל, מתברר אופייה האידיאולוגי של האדריכלות ועמו הצורך לדון בתרבות אדריכלית.² עניינה של תרבות אדריכלית ביחסי הגומלין בין המוצר האדריכלי לבין השיח האדריכלי. בשונה מהדיון במוצר האדריכלי, הנוטה להתמקד במהות הצורנית והחללית של בניינים ושל סביבות בנויות, אך במנותק ממשמעויותיהם החברתיות, הכלכליות, הפוליטיות והתרבותיות, דיון בתרבות אדריכלית רואה את תהליכי עיצובם בתוך מערך מוסדי, חברתי וכלכלי, כחלק אינטגרלי ממחשבה ועשייה תרבותיות. בהתאם עובר הדיון ליחסי הגומלין של האדריכלות עם מבני הכוח, אשר היא חלק מהם ואשר בתוכם היא פועלת. המוצר האדריכלי והשיח עליו הם חלק ממערך כוחות אלה, המכוננים סביבות ומעצבים אותן. על כן, למרות ואולי על שום נטייתו של השיח האדריכלי להתעניין במוצר האדריכלי ולדון בו באופן המתכנס אל תוך עצמו ועוסק בנושאים שלרוב אינם נהירים למי שאינם מצויים בתחום, מבקש ספר זה מחד גיסא לפתוח את הדיון האדריכלי לקהל הרחב, ומאידך גיסא למקרו במשמעויותיה הייחודיות של תרבות אדריכלית במציאות הישראלית.

מתוך נקודת מוצא זו, המתייחסת לידע אדריכלי כאמצעי תיווך בין ידיעת הסביבה הבנויה, הדיבור עליה, עיצובה, תהליכי כינונה ומנגנוני ייצורה, מבקש הספר להציע סדר יום לדיון על תרבות אדריכלית בישראל. כוונת הספר לעגן עשייה ומחשבה אדריכליות בהקשר רחב ולדון בקשריו המורכבים של התחום עם תחומים אחרים, בהתייחס למסגרתו המקצועית ולעניינה ביצירת סביבות בנויות, אך גם לתהליכים אחרים המשפיעים על ייצורה של הסביבה. במסגרת זו תיבחן התרבות האדריכלית

בישראל כחלק ממערך הכוחות המכוונים סביבות ומעצבים אותן בתוך זמן ומרחב נתונים, כחלק ממבנה מוסדי, תרבותי וחברתי המתקיים כאן ועכשיו. מטרתו של הספר לפתוח דיון בסביבות הבנויות ובייצורן האדריכלי כחלק מידע בין-תחומי. זאת על שום יכולתו של ידע זה להטעין ידע אדריכלי בכיווני מחשבה ועשייה נוספים. עם זאת, יש לראות בידע האדריכלי שדה העומד בפני עצמו. פתיחתו לדיון בין-תחומי תרחיב ותעשיר אותו ואת תחומי הידע האחרים, ותחל תהליך של השפעות הדדיות בין ידע אדריכלי לידע תרבותי, חברתי וכלכלי.

הפתיחה לספר בוחנת ידע ותרבות אדריכליים ומשרטטת את הכוחות המשפיעים והמעצבים תרבות אדריכלית בישראל. במסגרתה מובהר הקשר בין דיון אדריכלי כללי למקומי על רקע המתח בין מודרניות, מודרניזם ומודרניזציה; המעבר מצינונות לפוסט-צינונות; תרבות וידע אדריכלי לאור היחסים בין ממסד לאוונגרד אדריכלי; והמתח בין עשייה מקצועית לעיון ביקורתי במקצוע. כוונתנו אינה להציג ניגוד וקיטוב במחשבה ובעשייה האדריכליות, אלא להצביע על כמה הנחות יסוד ומוסכמות תקפות באדריכלות, לצד הפרדוקסים השונים המתקיימים בתחום ומעצבים אותו.

מתוך מסגרת הדיון על תרבות אדריכלית בישראל נחדד בספר שלוש סוגיות יסוד עיקריות, הראויות לדעתנו להמשך דיון מעמיק בהקשר של מחשבה ועשייה אדריכליות בישראל היום. סוגיות אלה – מקום, ייצוג וגוף – נוגעות במהות המקצוע, דהיינו ייצור הסביבה (המקום), כלי העיצוב (ייצוג) ויחסי הגומלין בין הסביבה למשתמשים (גוף). העיסוק בסוגיות אלה מציג סדר יום שאינו מתמקד בזמן עבר. מטרתו אמנם לבחון גם את מה שנעשה, אך בעיקר להציע מסגרות לכחינת מחשבה ועשייה אדריכליות בזמן הווה, במטרה למקד את הדיון במה שיש ובמה שראוי שיהיה. גישה זו נשענת על מהותו של ידע אדריכלי כסוכן ביקורתי (critical agent), המבקש לחקור ולהבין מקומות קיימים, אך גם להמציא מקומות חדשים ולמצוא את הדרך להופכם לממשיים. על כן, באמצעות קריאה זו איננו חותרות לפרק את הסביבה הבנויה ולנתח את השיח עליה כדי להבינם טוב יותר, אלא מבקשות להשתמש בניתוח ובפירוק אלה לצורך כחינה מחודשת של העשייה והמחשבה האדריכליות, על מנת להרחיב את הדיון ולחשוב מה רצוי שיהיה, מה יכול להיות ולמה כדאי לשאוף.

על תרבות ואדריכלות

בעשורים האחרונים שבים וקוראים אדריכלים ומבקרי אדריכלות לבחון את התחום דרך הקשריו התרבותיים, בניסיון לחזק את הבנתו בתוך סביבות התרחשותו, ביחס לחיי היומיום³ ולנוכח שינויים ביחסים בין תרבות גבוהה לתרבות פופולרית.⁴ קריאה זו, המאפיינת גם תחומים אחרים המתעניינים בסביבה, כמו למשל אנתרופולוגיה וגיאוגרפיה תרבותית, מבקשת לרונן במהות המקום ובתהליכי ייצורו על רקע שינויים

במגננוני ניהול ושליטה, תנועות כוח והון והבנה חדשה של יחסי זמן-מרחב, כפי שהם נטועים במציאות של קפיטליזם מאוחר. אולם דווקא הרחבת הדיון של תחומי ידע רבים אחרים ועניינם בסביבה הבנויה מחייבים לבחון את תרומתו הייחודית של ידע אדריכלי ולהציב את השאלה מה טיב הקשר בין אדריכלות לתרבות. בהתאם, נתמקד תחילה בשלוש שאלות מרכזיות: מהי תרבות אדריכלית? מהו ידע אדריכלי? מהו מרחב התמרון של הפעולה האדריכלית?

תרבות אדריכלית

אדריכלות (במובנה הרחב, הכולל, לצד תכנון בניינים גם עיצוב עירוני ואדריכלות נוף) היא תחום עיסוק הפועל לקראת ייצורן של סביבות בנויות. ככזאת, היא מסגרת המתרחשת בתוך הקשר תרבותי והיסטוריה מקומית, המקיימת יחסי גומלין עם זירות ידע אחרות, כמו ספרות ופילוסופיה, אך היא גם בעלת זיקה חזקה לידע טכני וטכנולוגי. לפעולה האדריכלית סימני ייצוג מאפיינים, כגון סכמות, תוכניות, חתכים ומודלים תלת-ממדיים, שבאמצעותם חושבים אדריכלים על עיצוב הסביבה, על מופעה, על מוצריה ועל האופן שבו ייעשה בהם שימוש. אולם, לאדריכלות אין מונופול על עיצוב הסביבה הבנויה, המעוצבת בפועל גם על ידי המשתמשים בה ועל ידי כוחות אחרים. בהתאם לכך, אדריכלות היא פרקטיקה מקצועית בעלת מאפיינים ייחודיים, המתייחסת ב-בזמן אל עצמה ואל מערכות אחרות מחוץ לה. הברדל מהותי בין התייחסות האדריכלות לעצמה לבין התייחסותה למערכות אחרות הוא באופני הקריאה והדיבור. בעוד האדריכלות מגדירה עצמה כעיסוק המעוגן בחוקים ובמוסכמות חברתיים-תרבותיים, הממוסגר במניפסטים ובכתיבה תיאורטית שמבטיחים את תפקודה בתוך מערכת ערכים ומכלול עמדות מוסכם, התייחסותה אל שאר המערכות היא כאל שאר נורמטיבי מוסכם, שמשום שאינו מקודד הוא מספק אשליה של חופש ומשחק במשמעויות.⁵ הבחנה זו בין אדריכלות לשאר מזהה שתי מערכות הנמצאות ביחסי גומלין ומשפיעות על הייצור הקונקרטי והסמלי של הסביבה הבנויה. משתמע מכך שגם ממדיה הייחודיים או האוטונומיים של האדריכלות, קרי אמצעי הפעולה והייצוג שלה, אינם יכולים להיות מובנים ללא התייחסות למערכות אחרות ולזירה החברתית-תרבותית שבתוכה היא פועלת.

המונח תרבות (culture) אינו פשוט להגדרה. מקורו ההיסטורי במילה עיבוד (cultivation). הוא מתייחס אל הרוח האנושית ומבסס את רעיון האדם התרבותי (cultivated/cultured person). במקביל לתפיסה זו התפתחה הגדרה אנתרופולוגית למושג תרבות, כביטוי לאורח חיים יומיומי.⁶ בין שתי הגדרות אלה של תרבות, זו הגבוהה וזו של חיי היומיום, התפתחה תפיסת התרבות הנוכחית כמסגרת משמע יומיומי, אשר נגזר מערכים משותפים – אידיאלים אבסטרקטיים, נורמות, חוקים או עקרונות – ונבנה על ידי הקולקטיב למקבץ מוסכמות אשר החברה חולקת בהן. לאנשים השייכים לאותה

תרבות יש דרכים דומות לפעול ולפרש את העולם באופן המאפשר להם להבין זה את זה. לפיכך, התרבות היא רבת-משתתפים, ותלויה בפרשנויותיהם ובתפיסה דומה של העולם.⁷ חקירת התרבות, כריבוד מערכות משמע, חייבת להיעשות בהתאם, בהתייחס למסודות ייצור התרבות; לתנועות ולפגלים אשר מהם צמחה תרבות זאת; ליחסים בין האמצעים החומריים למניפסט התרבותי; לזהות התוצרים התרבותיים ולדרכים שבהן הם מבטאים משמעות; למסורת המתייחסת לסדר אך גם לשינויים חברתיים; ולמבנה היצירה הספציפית – על מנת להבין את משמעותה.⁸ המונח תרבות יכול אם כן להיות מובן כמערכת של סימנים וייצוגים דרך מנגנונים של כוח, סדר חברתי וערכים.

יחסי הגומלין בין האדריכלות לתרבות המשפיעים על הבניית האדריכלות כתחום ידע⁹ הם דינמיים ובעלי מקצבים שונים בתקופות שונות. אופני העיצוב והייצור של הסביבה הבנויה משפיעים על המעברים בין סדר חברתי אחד למשנהו ולעתים אף מחוללים סדרים חדשים, המשפיעים על אמצעי הייצוג ועל השפה האדריכלית. כך למשל, בתקופת ההשכלה הוצגו מחדש הפירמידה והקובייה כמילון צורות עדכני של האדריכלות על ידי אדריכלים כמו אטיין בולה (Boullée) וקלוד לדו (Ledoux).¹⁰ בשביל לדו ייצגו צורות אלה את הנשגב, בשביל בולה – את המודעות למדע. באופן דומה ניתן לראות את הקשר בין ייצוג אדריכלי למחשוב, המתפתח כשפה צורנית חדשה, על רקע התפתחויות טכנולוגיות ומהפכת המידע בעולם הגלובלי. קבוצות כמו אסימפטוט (Asymptote), ואדריכלים כמו גרג לין (Lynn) וקרל חו (Chu) הם רק רשימה חלקית של העוסקים בקשר בין ייצוג ממוחשב לממשות אדריכלית. שינויים דומים ניתן לראות במילון המונחים האורבני ובאופן שבו הוא מתגבש בוויכוח הניטש היום סביב מגמות של פוסט-אורבניזם, ניו-אורבניזם ורה-אורבניזם.¹¹ בוויכוח זה מציע פיטר אייזנמן¹² סימנים לאופני הפעולה בעיר של העשורים האחרונים: ארכדה היא האדריכלות הפוסט-עשייתית, המחקה את העיר המסורתית; אוטופיה היא כינוי למודרניזם; וחלל הג'אנק,¹³ כמושג ציני ולא ביקורתי, מאפיין את עידן הקפיטליזם המאוחר. דיונים אלה, על הסוגיות שהם מעלים, הדגשים שהם מקבלים לאורך השנים ותחומי הידע שאליהם הם נפתחים, מנכיחים את הקשר בין אורח החיים התרבותי לבין אופני המחשבה על סביבות בנויות ועל עיצובן וממחישים את המאבק על מהותו של ידע אדריכלי, תפקידו והשימוש בו.

ידע אדריכלי

האדריכלות, המעוגנת בעולם המעשה, נשענת על ידע מקצועי ותיאורטי. ניתן לקטלג ידע אדריכלי תחת חמש קטגוריות עיקריות:¹⁴ (1) פרופיל האדריכל, השכלתו וניסיונו; (2) איכויות סמליות ותרבותיות של המוצר האדריכלי; (3) תיאוריה ומתודולוגיה של עיצוב ובנייה, בכלל זאת ידע טכני של חומרים ותהליכים; (4) דיון קנוני דרך חשיפת עבודות אדריכלות; (5) התעסקות במתח וביחסי הגומלין בין הפרקטיקה לתיאוריה.

קטגוריות סכמתיות אלו מרמזות על מתח בין שני קטבים, האחד (המתמקד באובייקט האדריכלי) הוא האדריכלות כמספקת קורת גג, האחר (המתמקד במימזיס) הוא האדריכלות כאמנות, כשכלול/חיקוי של הטבע, כבעלת משמעויות סמליות. מתח זה, העומד במרכז הוויכוח על מהותו של ידע אדריכלי, מקבל ביטויים שונים בתקופות שונות ונמצא תדיר במאבק. הפרדיגמה האדריכלית המודרניסטית הפוזיטיביסטית, למשל, אשר ביססה עצמה על התניה ייחודית בין ידע לתוצר אדריכלי, אותגרה החל משנות ה-50 המאוחרות בניסיונות שונים להרחיב את בסיס הידע הרלוונטי ולפתוח אותו בכיוונים שונים, כגון קונטקסטואליזם,¹⁵ פנומנולוגיה,¹⁶ מרקסיזם,¹⁷ סטרוקטורליזם¹⁸ ודקונסטרוקטיביזם.¹⁹ חיפוש זה התמקד בקידוד מחדש של ידע אדריכלי באמצעות כתיבה תיאורטית ופרויקטים קונספטואליים, אשר פורסמו בכתבי עת אקדמיים-מקצועיים²⁰ שביקשו להפוך את המציאות התרבותית לנגישה למחשבה ולעשייה אדריכליות. נקודת זמן היסטורית זו, שבה אותגר המודרניזם האדריכלי, חידדה את שאלת מהותו של ידע אדריכלי והבליטה את הוויכוח בין תפיסת האדריכלות כגוף ידע פורמלי ואוטונומי בעל תוכן פנימי המנותק ממקום וזמן ספציפיים לבין תפיסתה וקביעת קיומה על בסיס כוחות היסטוריים דטרמיניסטיים, כחלק ממערך תרבותי חברתי ופוליטי.²¹ כאן הועמדה במבחן האדריכלות כתחום ידע וכמערכת משמע, דווקא על שום נטייתה להיטמע במכלול העשייה התרבותית והחברתית ולנוכח נטייתה הטבעית להתמקד בשימוש, להביא תועלת ולהיות תכליתית. דגשים אלה נתפסו לא אחת כאחראים לפירוק גבולות המקצוע, בעיקר החל משנות ה-60, והעמידו בשאלה את האוטונומיה של הידע האדריכלי ואת יכולתו של המקצוע לעמוד כנגד הטכנוקרטיה של הממסד מחד גיסא ושל כוחות השוק מאידך גיסא. הסוגיה הנדונה התייחסה לכוחה של האדריכלות כבעלת עניין חברתי לעמוד אל מול מנגנוני המדינה ולחוסנה כעשייה תרבותית להתרחק ממנגנוני הייצור והצריכה הקפיטליסטיים.²²

עמדה בנושא זה, אולי הרדיקלית ביותר, נוסחה בחיבורו של מנפרדו טאפורי (Tafuri) שפורסם ב-1969 "לקראת ביקורת על אידיאולוגיה אדריכלית".²³ טאפורי מזהה במודרניזם האדריכלי המוקדם כמיהה לשינוי חברתי וניסיון לאתר דרכים למימוש באמצעות היגיון אדריכלי, המקשר בין המהות האוטונומית של המקצוע לבין הרצינות הקפיטליסטית. אולם, לטענתו, בתהליך חיפוש זה השילה האדריכלות מעליה את ערכיה החברתיים והתרבותיים ובחרה להתמקד בפורמליזם צורני. המודרניזם המאוחר, לגרסתו, הוא שיתוף פעולה מקצועי עם אידיאולוגיה קפיטליסטית. מאבקה של האדריכלות לחזור אל עצמה, באמצעות הרחבת מסגרותיה, מצביע, לדעתו, לא על הצלחתה, אלא על המשבר שהיא נמצאת בו.²⁴

זיהוי הסביבה הבנויה כחלק מגיאומטריה של כוח העלה לסף הדיון שאלות חדשות על ידע אדריכלי ומשמעותיותו, כפי שהובהרו לאור התפתחויות בתחומי ידע אחרים. טיעונו של טאפורי נגד כוחה הביקורתי של האדריכלות, לצד תיאוריות פוסט-מודרניות ופוסט-סטרוקטורליות, אשר ערערו על מושגי האמת והאובייקטיביות הרציונלית,

העמידו בשאלה את מהות הידע האדריכלי. הם תהו על הקשר, המהותי לאדריכלות, בין אסתטיקה לאמת, סדר וכוח ורמזו כי ידע אדריכלי הוא קנוניה פוליטית שנועדה להחיל שליטה של החזק על החלש.²⁵ מייקל הייז (Hays)²⁶ מזהה החל משנות ה-90 קרע בין התיאוריה לפרקטיקה המקשה את ביסוסה של עשייה אדריכלית על הבנה תיאורטית, שכן, לטענתו, התיאוריה מתקשה לעסוק בשאלות רלוונטיות ובעלות ערך לעשייה האדריכלית. אן ורנז מודון (Vernez Moudon)²⁷ מזהה מעבר מגישה נורמטיבית, המבקשת לקבוע מהן הסביבות הדרושות, לגישת תוכן (substantive) המבקשת להסביר סביבות קיימות וכיצד הן נוצרות. הגישה הנורמטיבית היא מתכונת (prescriptive) ומוטת פעולה (action-oriented), בעוד גישת התוכן היא תיאורית ומסבירה, אך אינה מנחה עשייה בפועל. על רקע קרע זה עולה הקריאה לחזור לידע אדריכלי המעוגן בתרבות היומיום, אשר יכולה לספק משמעות שתעצים את המקצוע, תחבר אותו לתכנים חברתיים עדכניים, תעניק לעשייה האדריכלית מקורות ידע נוספים ותגייס באופן מודע משתתפים אחרים לתהליך ייצור הסביבה.²⁸ כנגד המתח בין החיוניות המודרניסטית לספקנות הפוסט-מודרנית נטען שהחוויה היומיומית שמספקת האדריכלות יכולה היא עצמה להיות מקור הידע ובסיס העוצמה המקצועית.²⁹ עמדה זו, על האפשרויות שהיא מעלה, מחייבת דיון מחודש במהותו של ידע אדריכלי.

הרצון להשפיע על הסדר החברתי קושר את התיאוריה הביקורתית עם השאיפה לשינוי, המוטמעת במהות העשייה האדריכלית. בהתאם לכך, ביקורת אדריכלית מבקשת להציע מסגרת שיפוטית שלאורה ניתן יהיה להתייחס לסדרים הקיימים ולחשוב על העשייה המקצועית בתוך מערך חברתי, כלכלי ותרבותי. כאן יש לביקורת ככלי מפרק מטרה של בנייה, משום שכפי שמראה ז'אק דרידה,³⁰ ההבטחה לשינוי היא המהות היחידה שאינה ניתנת לפירוק. על כן, דווקא בעיבורו של הקפיטליזם המאוחר ולמרות קוצר היר של הידע האדריכלי וההכרה בקשייה של העשייה האדריכלית לפעול בתוך מבני הכוח והשליטה של המנגנונים הממסדיים והכלכליים, כחלק ממערכות הייצור והצריכה, חייבת האדריכלות לנסות להציע אתגור של הסדר הקיים.

על המתחים המעצבים תרבות אדריכלית בישראל

מעצם הגדרתה מעוגנת האדריכלות בתוך הקשר תרבותי מקצועי הנע במתח שבין המקומי לגלובלי, בין הלאומי לבינלאומי, בין הפרטי לאוניברסלי. מצב זה מערער על הקשר מקומי בלעדי, בין אם כזה הנטוע ברומנטיות נוסטלגית ובין אם כזה המכיר בייחודיותם של תהליכים ותוצרים אדריכליים מקומיים. התרבות האדריכלית בישראל מושפעת מן הכוחות הפוליטיים ומן הסדרים החברתיים אשר מתקיימים בתוך החברה החיה כאן, משפיעים ומעצבים את קווי המתאר של הסביבה שבתוכה נטועות העשייה והמחשבה האדריכליות. אולם תרבות אדריכלית בישראל פועלת ומתהווה גם בתוך

הקשר תרבותי מקצועי המקיים יחסי גומלין עם העולם התרבותי והמקצועי הרחב. בכואנו לבחון את התרבות האדריכלית בישראל נתייחס אליה בתוך המתחים שבהם היא שזורה על מנת לחדד את ייחודה וכדי לאפשר בנייתו של סדר יום לדיון בה.

תרבות אדריכלית בישראל בין המערב לעולם

על אף התיימרותה ותקוותיה, ישראל יכולה אך בקושי להיחשב למדינה מערבית, אף על פי שהכריזה על עצמה ככזו לא אחת. פרויקט המודרניזציה של מדינת ישראל לא היה מעולם בגדר "השינוי הגדול" ("great transformation")³¹ – תהליך חברתי מעמיק שפעל באופן ספונטני "מלמטה למעלה"; הוא היה תוכנית ממסדית רשמית אשר הופעלה "מלמעלה למטה". יוזמיה היו אינטלקטואלים ובעלי מקצוע, ומפעיליה פוליטיקאים וביורוקרטים. מטרתו של פרויקט המודרניזציה בישראל הייתה להגדיר טריטוריות ולעצב חברה באופן שיאפשר למדינת הלאום להתמקם ולהתחזק בתוך מרחב מזרח תיכוני שלא קידם אותה בברכה, וליצור לעצמה מקום במרחב העולמי החדש שהתגבש לאחר מלחמת העולם השנייה. לאדריכלות בישראל, כמו במקומות אחרים בעולם, היה תפקיד משמעותי בגיבוש המקום ובעיצוב דמותה הפיזית של המדינה, באמצעות עיצוב בנייני מוסדותיה הלאומיים וייצור סביבות היומיום שבתוכן תגובש החברה הישראלית.³² לאדריכלות היה גם תפקיד בייצוב מעמדה של מדינת ישראל כשותפה בקהילייה הבינלאומית. הניסיון התכנוני והאדריכלי שהתגבש בתהליכי המודרניזציה בישראל נחשב בעל ערך והיווה אמצעי לביסוסה כחברה בקהילייה הבינלאומית, על ידי תרומת ידע למדינות "נחשלות".³³

אולם מדינת ישראל ממוקמת בתוך מציאות חברתית, כלכלית ופוליטית אשר עשויה שכבות של שליטה, המעוגנות בתוך שסעים פנימיים עמוקים וטבועות בסכסוך הישראלי-פלסטיני. מציאות זו חושפת זרמים של מאבק נגד מערכות כוח בינלאומיות ועל-לאומיות, וכן נגד מסגרות הגמוניות הפועלות בתוך מבנה יחסי הכוח המקומיים. במאמץ לאתגר את המרחב הקולקטיבי שבתוכו נוצרות, מיוצרות ומשועתקות הסביבות הבנויות, מתבקש לחשוף סביבות אלה באופן המתגבר על הבינאריות של "העצמי והאחר" או "הם ואנחנו", כדי להתמקם בתוך נוף תרבותי מורכב, המערער על הקנון של סדר היום האדריכלי. הניסיון לעמוד על מהותו של ידע אדריכלי מתברר בתוך הקרע בין המערב לשאר העולם ("the west and the rest").³⁴ הוא מבהיר כיצד מתגבש ידע אדריכלי כידע מערבי וכיצד הוא מיושם, בייחוד על ידי כוחות קולוניאליים ועל ידי מדינת הלאום המודרנית, על מנת לעצב את ה"אחר".³⁵ זר לתרבות המקומית, הוא מיובא למדינות לא-מערביות במטרה להחיל עליהן תהליכי קדמה ופיתוח שנראה כי אין ביכולתן להחיל על עצמן. יישומו במדינות הלא-מערביות נתפס, עד לאחרונה, כבלתי רלוונטי, אלא אם כן הייתה מעורבת בתהליך זה דמות אדריכלית מערבית בעלת שיעור קומה.³⁶ כדי להתנגד לגישה זו, להתגבר על הדיכוטומיה שהיא מציעה

בין המערב לבין מה שמוגדר כלא-מערבי (באופן המנוגד סימטרית) ולהציע חלופה לייצור בינארי זה של מרכז ושוליים, הוצע לאמץ גישה היברידית.³⁷ השימוש בגישה זו בעשייה ובחשיבה האדריכליות מתייחס לסביבות באופן שאינו היררכי, שמכיר במורכבות, ביחסיות ובסובייקטיביות הנדרשות בתוך הקשר תרבותי מקצועי הנע במתח בין האוניברסלי לגלובלי, בין הלאומי לבינלאומי, בין הפרטי למקומי.³⁸ ההבחנה בין המערב לשאר העולם נדונה באחרונה שנית בניסיון להציע מודרניות אלטרנטיבית.³⁹ היא מנסה לתמרן בין תהליכי מודרניזציה, דהיינו החלה של קדמה ופיתוח המבוססים על תיעוש ומדעיות, לבין ביורוקרטיה אורגנית, הפועלת בתוך מנגנוני השוק החופשי, בהנחה שהניאור-ליברליזם הנו חלק מהשאיפה לשינוי חברתי, הטבועה בבסיס המודרנה.⁴⁰ בהתאם לכך, מודרניות אלטרנטיבית אינה מוצעת כמהלך נגד למודרניזם הפוזיטיביסטי ולא נועדה להחליף את תהליכי המודרניזציה, אלא מבקשת להשתלב במגוון החוויות המהוות חלק מהיומיום.⁴¹ במסגרת הקיטוב שאפיין את המפגש המודרני עם חיי היומיום, על השסעים והנתקים שהתחייבו מהחתימה לשינוי, מציעה גישה זו דרך להתמודד עם פרויקט המודרנה ולהמשיך את חתימתו לשינוי. אולם, בניגוד למודרניזם הגבוה, היא מבקשת לעבוד בתוך סביבות היומיום ולהוביל שינוי חברתי במסגרת המציאות הקיימת. כאן נדרשת התמודדות רצינית עם הנטייה המודרניסטית לפשט את המציאות כדי לפרשה ולהופכה לקריאה ובכך לכת-שליטה,⁴² אך גם עם הנטייה הפוסטמודרנית לטשטש בין המציאות לבין דימינה.⁴³ בהתאם לכך, אין כוונתנו להציע בספר זה מבט חד-ממדי, המנהיר, מסדיר ומארגן ידע, אלא להטיל את הקוראים לעין הסערה של מבטים מורכבים ומגוונים.

תרבות אדריכלית והדיון הפוסט-ציוני

אימוץ המודרניזם האדריכלי בידי המדינה לצורך החלת תהליכי מודרניזציה אינו ייחודי לישראל, אך בישראל היה הפרויקט המודרניסטי רחב היקף ובמידה מסוימת הוא נמשך עוד היום.⁴⁴ ממוקדת בתהליכי מודרניזציה כביטוי לקדמה ולפיתוח בעולם פתוח וחסר גבולות, ראתה עצמה האדריכלות המודרנית מסגרת הפועלת בתוך מערך כוחות בינלאומיים ועל-לאומיים, שלא אחת התנגשו עם החיפוש אחר ביטויים מקומיים.⁴⁵ מתח זה בין המקומי לבינלאומי ממשיך להעסיק את המקצוע גם היום, בניסיון לאתגר את האנונימיות של הכל-מקום/שום-מקום בעידן הפוסט-מודרני, אשר אינה מתיישבת עם אושיות החשיבה והעשייה האדריכליות. החיפוש אחר המקום נמשך בניסיון לתווך בין המקום האבסטרקטי המדומיין ובין חוויית חיי היומיום. ניתן לראות בכך ביטוי למעבר ממודרניזם נוקשה ומתהליכי מודרניזציה בלתי מתפשרים למודרניות גמישה ופתוחת קצה, הנאבקת על ביטוייה האלטרנטיביים בתוך מציאות מורכבת. בישראל החיפוש אחר המקום הוא רצוף קשיים, הנובעים מכך שהמקומי הילידי שייך למעשה לאחר.⁴⁶ חיפוש זה קשור בשאלות של כוח וסמכות. הוא מבטא אי-הסכמות בסיסיות

בנוגע למשמעות, זהות, תרבות וזיכרון לאומי ועל כן מערער על הנרטיבים הרשמיים של המדינה. דיון זה, המתקיים מאז שנות ה-80, מגדיר עמדה פוסט-ציונית, המערערת על מפת המשמעות שמספק הנרטיב הציוני ותוהה אם די בה כדי לראות את מדינת ישראל ואת החברה הישראלית היום כחלק מפוליטיקה מזרח תיכונית ועולמית.⁴⁷ הוא חושף סתירות בשיח הציוני ובתרבות הישראלית המושתתת עליו וקורא לבחון מחדש את יחסי הכוחות שעיצבו את החברה הישראלית, את מקורות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, את מעשה ההתיישבות ואת חלקו בעיצוב המרחב בישראל.⁴⁸

בהשוואה לדיון הפוסט-ציוני הנרחב בתחומי ידע אחרים,⁴⁹ באדריכלות דיון זה עדיין מצומצם למדי. באחרונה נעשה מאמץ לכלול גם בתחומי השיח האדריכלי, האקדמי והמקצועי דיון פוליטי,⁵⁰ המתגבש כחלק מהמאמץ לבחון את הסביבות הבנויות הנוצרות בישראל ובשטחים הנמצאים בשליטתה.⁵¹ בחינת העשייה האדריכלית ביחס למאבק לאומי זה הנכיחה בשיח המקצועי את הדיון הפוליטי על האדריכלות, אך לרוב עשתה זאת מבלי לבחון את המהות הייחודית של הפרקטיקה האדריכלית ובלי להתייחס לחשיבה ולעשייה בתחום זה כ"משטר ידע" בפני עצמו.⁵² עיקר הקושי נובע מהמבט החד-ממדי, הנוטה לשרטט באופן בינארי ומונגד את הכוחות הפועלים במרחב ועל כן גורם לא אחת להתעלמות מהמבנה ההיררכי של מערכות השליטה והכיבוש גם בתוך החברה הישראלית. יתרה מזאת, מבט זה, גם כשהוא חותר לחשוף ולבקר, נוטה להתמקד במרכז ולהתעלם מן השוליים. גם כשהוא מבקש לפרק את המבט ההגמוני, לא תמיד הוא משכיל לתת קול למושגים ולאילמים – לפרטים ולקבוצות המודרים מהמרחב ומהשיח הציבורי⁵³ – ולהביא לידי ביטוי את ריבוי הקולות בשיח הישראלי.⁵⁴ אולם הקושי של שיח זה אינו נוגע רק לתכניו של הדיון אלא גם למתח שהוא מבטא בין פרקטיקה לתיאוריה. באחרונה נשמעים קולות בקרב אדריכלים הרואים באדריכלות "מקצוע חומרי שנוטה לראוונות וכוון ככיבוש המרחב, גם כשהוא מיועד למטרות טובות..." "בישראל במיוחד", כך טוענים אותם אדריכלים, מקצוע האדריכלות הוא "כלי למימוש מטרות לאומיות ופוליטיות".⁵⁵ גישה זו, המנגידה טוב ורע, אינה משאירה מקום לשינוי הבא מתוך המקצוע עצמו ובתוכו. היא גורמת לנתק בעייתי בין האדריכל הבונה לאדריכל הכותב ומעמידה אותם משני צדי המתרס. קריאות מסוג זה מחלישות את הדיון הביקורתי, שכן הן אינן מראות כיצד הוא יכול להיות אפקטיבי ולהשפיע על הסביבה הבנויה. יתרה מזאת, הן מנטרלות כל אפשרות לדיון המשלב תיאוריה עם פרקטיקה ביקורתית, הבוחן לעומק את מהות המקצוע, המתמודד עם ידע אדריכלי, עם תפקידו ועם מסגרות הפעולה שלו.

קשיים אלה שהדיון האדריכלי נקלע אליהם מחייבים לקבל את הצעתו של טאפורי⁵⁶ ולשאול באופן ביקורתי, מה השפעתם של פרויקטים תיאורטיים המכונים "ביקורתיים" על המרחב ותהליכי ייצורו? מה מציגות עבודות אלו ומה הן מבקשות לומר? האם הן אכן חותרות לשינוי חברתי? מהי האידיאולוגיה המניעה אותן, לאן הן מבקשות ללכת ומה הן רוצות להשיג? רק באמצעות הצבת שאלות אלו בצורה כנה וישירה, המתבוננת

באומץ על המקצוע ועל מגבלותיו, נוכל להבין את הערך הפוליטי והחברתי של עשייה ומחשבה ביקורתיות ואת תרומתן הפוטנציאלית לפרקטיקה אדריכלית.

עיון ביקורתי בתרבות אדריכלית – בין ממסד לאוונגרד

הקונפליקט הבלתי פתור בין הצורך בתיאוריה לבין המציאות של הפרקטיקה מצביע על המתח המתמשך בין ממסד לאוונגרד. מתח זה אינו ייחודי לישראל. כפי שמציינת קייט נסביט (Nesbitt),⁵⁷ הוא קשור בעיסוק במעמדה של האדריכלות וביכולתה להיות ניטרלית, תקשורתית, ביקורתית ומהפכנית ביחס לסביבה החברתית והתרבותית שהיא חלק ממנה ובתוכה היא פועלת. עיקר עניינו של העיסוק האדריכלי בסביבה הבנויה הוא בצורניות ובמבנה. לעתים אין זה ברור כיצד כל זה קשור בשאלות פוליטיות, תרבותיות וחברתיות, הנדמות אבסטרקטיות ובלתי רלוונטיות. אך לצד הניטרליות של עיסוק זה קיים עניין מקצועי אחר, פוליטי יותר במהותו, המבקש לאתגר את העשייה ואת החשיבה האדריכלית ואת חלקן במבני הכוח. שיח זה מזוהה לרוב עם קבוצות אוונגרד המערערות על המוסכמות.⁵⁸ עם זאת, למרות ייחוס המודרניזם לאוונגרד, יש הטוענים כי ארכיטקטורה ואוונגרד הם מושגים סותרים.⁵⁹ גם כאן בולט במיוחד קולו של טאפורי.⁶⁰ לטענתו, למרות הצהרותיהן של קבוצות אוונגרד אדריכליות מודרניסטיות, הן נמנעו מלהתמודד עם שאלות אידיאולוגיות ועם חזון חברתי. מובן מאליו כי יש קושי מובנה ביכולתה של האדריכלות לפרק מנגנונים קיימים וברזמנית לפעול כפרקטיקה הבונה ומשרתת אותם. קושי זה, שנראה היה כי ההתחייבות החברתית של האדריכלות המודרניסטית להוביל קדמה ופיתוח התגברה עליו, הוא מושא לוויכוח מאז שנות ה-70. עיקרו של הוויכוח נסב על תוקפה של האדריכלות ועל כוחה לפעול כמנגנון לשינוי חברתי. במסגרת ויכוח זה נשמעת לא אחת הקריאה לחזור למהותיות היסוד של העשייה האדריכלית ולחפש את הלגיטימיות שלה לא מחוץ לגבולותיה אלא בתוך תוכה.⁶¹

ההשלכות הפוליטיות של האדריכלות אינן תמיד קלות לעיכול, בייחוד לא לאדריכלים, משום שהן מעלות שאלות על אתיקה מקצועית ועל תפקידו של האדריכל ומעמידות בספק את גבולות המחשבה והעשייה האדריכלית. רם קולהאס (Koolhaas)⁶² היטיב לבטא זאת כשאמר שישנה הערכה מוגזמת לטוב שהאדריכלים יכולים לעשות ולרע שהם יכולים לייצר. קולהאס יצא כנגד הביקורת על המודרניזם, שהתרחבה בשנות ה-70 וה-80. לטענתו, העובדה שהאדריכלים קיבלו ביקורת זו והעצימו אותה החלישה מאוד את התחום.⁶³ ערעור גבולות האמת והידע והשיח הביקורתי שהתפתח בעקבותיו יצרו נתק חד בין המציאות של חוויית היומיום לבין המרחב המדומיין והאוטופי העומד בבסיס העשייה והמחשבה האדריכלית. נתק זה חולל את מה שכינה ברנרד טשומי (Tschumi)⁶⁴ "הפרדוקס האדריכלי", שכן האדריכלות לא הצליחה לחבר בין שני המרכיבים המכוננים אותה: מחד גיסא העיסוק במציאות קיימת והאופן שבו היא

משפיעה על החזון הכולל ומאידך גיסא העיסוק באדריכלות כרעיון מופשט, אידילי, המתעלם מן המציאות הקיימת וחותר לייצר מציאות אחרת. פרדוקס זה ניכר היום בשיח האדריכלי בישראל בצורה בוטה, שכן הפירוק וההתנתקות מהחזון האוטופי של הרעיון האדריכלי חילקו את הפרקטיקה ואת השיח האדריכליים לשני צירים קוטביים: על האחד נמצאים בעלי המקצוע המחויבים לשינוי חברתי אך רואים אותו במנותק משאלות של צורה וחומר; על השני נמצאים אלה המחויבים לפוריום אדריכלי יצרני, במנותק משאלות חברתיות. הפילוג הקיצוני בין שני המרכיבים העיקריים של החשיבה והעשייה האדריכליות יצר מצב סטטי של נתק אך גם של אי-ודאות. הקבוצה המחויבת חברתית, על שום ניתוקה מהתייחסות לצורה ולחומר, יכולה, לפחות באופן תיאורטי, להתקיים גם מחוץ לתחום השיח והעשייה האדריכליים. הקבוצה השנייה, המחויבת לייצור, מתקיימת בתוך תחומי המקצוע אך מייצגת קריאה מוגבלת של המחשבה והעשייה האדריכליות, אינה מאתגרת את כוחות השוק ואת המבנים החברתיים הקיימים ומצמצמת את גבולות התחום.⁶⁵ במצב זה, שתי הקבוצות מתקשות לאתגר את תהליכי הייצור של המרחב הקפיטליסטי, והשפעתן על הפרקטיקה ועל כיווני התפתחותה מוטלת בספק.

המצב הנוכחי של השיח מחייב עדכון של מסגרת הדיון באופן שיאפשר לפרקטיקה האדריכלית לחשוב על עצמה ועל כיווני התפתחותה. למרות הקשיים של חיפוש האוטופי אחר אלטרנטיבות, אשר אינו יכול להישאר בנקודת המוצא הנאיבית שהציב המודרניזם האדריכלי בתחילת המאה ה-20, קשה לחשוב היום על צורה ומבנה כמחוללים בלעדיים של שינוי חברתי, בנפרד ממערך הכוחות שבו הם נוצרים. עם זאת יש להכיר בכך שהימנעות מחזון חברתי אינה מאפשרת חיפוש מושכל ומחויב חברתית שיש בידו להציע אלטרנטיבות ממשיות לאידיאל הפסאודו-אוטופי שמציב השוק "החופשי". במובן זה, הפרדוקס שעליו הצביע טשומי אינו מהווה חולשה, כי אם יתרון של התרבות האדריכלית, המתווכת בין הסביבה למשתמשיה, בין המדינה לאזרחיה, בין האבסטרקטי לקונקרטי, בין החזון ליומיום.

סדר יום

המתחים הדיאלקטיים שהצבענו עליהם, אשר משפיעים על התרבות האדריכלית בישראל, ממקדים את הדיון בשלוש סוגיות מרכזיות: מקום, ייצוג וגוף, התלויות זו בזו ואינן ניתנות להפרדה. סוגיות אלה מעוגנות בעשייה ובמחשבה האדריכליות, אך קשורות גם בתהליכים אחרים המעצבים את הסביבה ובמסגרות ידע שאינן בהכרח בגבולות הידע המקצועי הגבוה ומכירות במקום כחלק מדרך חיים ומשימוש שגרתי בסביבות יומיום. הצגת הסוגיות הללו כמסגרת לדיון בסדר יום אדריכלי אינה מניחה ש מאין, אלא ממקמת את הדיון בתרבות אדריכלית בישראל בתוך מהות החשיבה

והעשייה האדריכליות, בתוך מסורת של חיפושים קודמים וניסיון ליישב את המתח בין תיאוריה לפרקטיקה, בין קונקרטי לאבסטרקטי, בין חזון ליומיום.

סוגיות אלה משרטטות את מבנה השערים המרכיבים את הספר. שער המקום דן בכניית סביבות דרך חשיבה מקצועית, דמיון אדריכלי, השיח עליהן וחווית חיי היומיום בהן. המטרה בשער זה להימנע מתפיסה בינארית המבחינה בין מקום אבסטרקטי (המזוהה עם האדריכלות) למקום קונקרטי (המזוהה עם היומיום) ולראות כיצד הם מחלחלים זה אל זה, כשני מופעים הבונים את השיח על הסביבה ויחד מייצרים את ממשותה. שער הייצוג מאתגר את הקריאה הקנונית של ייצוג אדריכלי, בניסיון לבטא ריבוי מרחבים ומגוון משתתפים, על שלל הסביבות שאליהן הם שואפים והמצבים שהם מדמיינים. כוונתנו לקרוא כאן להתמודדות עם הייצור הדיאלקטי של המרחב, דהיינו, עם כוחה של עשייה אדריכלית לבנות, אך גם להרוס יחסים חברתיים בין פרטים וקהילות; לחזק, אך גם להחליש קבוצות הנמצאות מחוץ למרכז ההגמוני; לתת קול, אך גם להשתק את אלה שקולם לא נשמע ולהגביר את אילמותם של חסרי היכולת לדבר. שער הגוף מבקש להסיט את המבט אל הגוף הפרטי ומקומו. בתוך מרחב ציבורי-קולקטיבי אנו מבקשות להתמקד באינדיווידואל, בלי להתעלם מהצורה האדריכלית. כאן מטרנתנו לבחון את יחסי הגומלין בין המרחב הפיזי-חברתי לבין הפרקטיקות של הגוף.

אף על פי שכל שער מתמקד בסוגיה ייחודית, קשה להפרידם, ובמבואות, כמו אצל הכותבים, ניתן לזהות את החיבורים ואת הקשרים בין הנושאים השונים. כל שער בנוי באופן מעגלי וזהה. הפרק הראשון ככל שער הוא מבוא המציג את הסוגיה ואת מקומה בשיח האדריכלי ובהקשר פילוסופי, היסטורי ותרבותי, לצד הצגת חיבוריהם של הכותבים בשער. הפרק השני ככל שער מציג את הסוגיה הנדונה בהקשר ישראלי, ללא קשר ישיר ומידי לשיח האדריכלי. הפרק השלישי מציג את הסוגיה הנדונה במאמר מתורגם של הוגה תיאורטיקן, אשר דן בה בהקשר תרבותי רחב ובזיקה לתרבות האדריכלית. הפרק הרביעי דן בסוגיה בהקשרה לסביבה הבנויה בישראל. הפרק החמישי סוגר את השער בעבודת צילום המתעדת מקום ודן בו בקצרה.

הערות

1. הפער בין המזמין למשתמש גדל עם התערבותם של סוכנים נוספים בתהליך ייצור הסביבה. על האדריכל לעבוד מול מזמין בלי שידע מי המשתמש, דבר המחדד את שאלת אחריותו המקצועית. ראו John Habraken, *Three R's for Housing*, Amsterdam: Scheltema and Holkema, 1970 (originally published in *Forum*, vol. XX, no 1, 1966); Clare Cooper Marcus and Wendy Sarkissian, "Introduction", in *Housing As If People Mattered*, Berkeley: University of California Press, 1988, pp. 1-9
2. ראו Joan Ockman, *Architecture Culture 1943-1968*, New York: Rizzoli, 1993;

- Bozdogan, *Modernism and Nation Building, Turkish Architectural Culture in Early Republic*, Seattle: University of Washington Press, 2002
3. Dale Upton, "Architecture in Everyday Life", *New Literary History* 33.4 (2002): 707-723; John Chase, Margaret Crawford and John Kaliski (eds.), *Everyday Urbanism*, New York: Monacelli Press, 1999; Steven Harris and Deborah Berke (eds.), *Architecture of the Everyday*, New York: Princeton Architectural Press, 1997
4. Aron Vinegar and Michael Golec (Guest editors), "On Learning from Las Vegas", *ראו* *Visible Language*, 37.3, Fall 2003; Robert Venturi, Denise Scott Brown, Steven Izenour, *Learning from Las Vegas*, Cambridge: MIT Press, 1972
5. Diana Agrest, "Design Versus Non-Design", paper presented 1974, published in *ראו* *Oppositions* 6 (1976) and in Michael K. Hays (ed.), *Architecture theory since 1968*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1998
6. גישה זו, כתפיסה הרווחת בלימודי תרבות, אתגרה את תפיסתו של פרנק ריימונד ליאוויס (Leavis), שסבר כי מטרתם של האינטלקטואלים, כמיעוט משכיל, לשמר את התרבות על מנת שאפשר יהיה להבחין בין תרבויות שונות. לגישתו, התרבות אינה פעילות פנאי כי אם אמצעי לשכלל את רגישותו של האזרח הבוגר הממוצע ("to form citizens sensibilities"). ביישום אידיאולוגיה זו הוא הסתייע במערכת החינוכית ובתמיכתה של ממשלת בריטניה, אשר הייתה מעורבת ופעילה בסקטור הפרטי, במישור החברתי ובמישור התרבותי. עד שנות ה-60 רווחה תפיסתו של ליאוויס, הרואה תרבות כתרבות גבוהה. בשנות ה-50 המאוחרות התפתחה תפיסה שהדגישה את התרבות היומיומית. מוביליה היו הוגרט (Hoggart) תומפסון (Thompson) וויליאמס (Williams), שדגלו בגישה אנתרופולוגית מסורתית אך ראו תרבות בהקשר מודרני. המשותף לשלושתם הוא הדגש על הרגיל (ordinary) ועל האופן שבו נבנות ומעוצבות הבנות משותפות. להרחבה ראו Frank Raymond Leavis, *Mass Civilization and Minority Culture*, Cambridge: Minority Press, 1930; Richard Hoggart, *The Uses of Literacy*, Harmondsworth: Penguin, 1957; Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class*, New York: Vintage, 1963; Raymond Williams, *Culture and Society 1780-1950*, London: Chatto and Windus, 1958
7. Stuart Hall, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage publications, 1997
8. Raymond Williams, *Culture*, London: Fontana, 1981
9. על אדריכלות כתחום ידע ראו Diana Agrest, 1998, pp. 331-354
10. להרחבה על היחסים בין סדר חברתי לשפה אדריכלית ראו הערה 9 לעיל.
11. Roy Strickland (ed.), *Post Urbanism & Reurbanism*, Michigan: Michigan university, 2005
12. שם, עמ' 12-24.
13. מונח זה טבע למעשה רם קולהאס (Rem Koolhaas).
14. על פי קייט נסביט. ראו Kate Nesbitt, "Introduction", *Theorizing a New Agenda for Architecture*, New York: Princeton Architectural Press, p. 18
15. Kate Nesbitt (ed.), "Urban Theories After Modernism: Contextualism, Main Street, and Beyond", in *Theorizing New Agenda for Architecture*, pp. 265-336

16. כאן חשובה השפעתו של היידגר. ראו למשל: Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards A Phenomenology of Architecture*, New York: Rizzoli, 1980
17. מנפרדו טאפורי הוא מהבולטים בדיון זה. ראו למשל: Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development*, Cambridge: MIT Press, 1976
18. חתירה זו להבנה מערכתית של הסביבה הבנויה וייצורה, נשענת על מחשבה חברתית ופילוסופית, למשל של פרדיננד דה סוסיר וקלוד לוי שטראוס. ראו Arnulf Lüchinger, *Structuralism in Architecture and Urban Planning*, Stuttgart: Karl Krämer Verlag, 1981; Alan Colquhoun, "Postmodernism and Structuralism, A Retrospective Glance", *Assemblage* 5, 1988 (February): 6-15
19. כאן בולטת השפעתו של הפילוסוף ז'אק דרידה. ראו למשל Mark Wigley, *The Architecture of Deconstruction, Derrida's Haunt*, Cambridge: MIT Press, 1993 לשים לב גם לשיתופי הפעולה המקצועיים ולקשר בין האדריכלים פיטר אייזנמן וברנרד טשומי לבין דרידה. ראו Jeffrey Kipnis and Thomas Leese, *Chora L works: Jacques Derrida and Peter Eisenman*, New York: Monacelli Press, 1997; Bernard Tschumi, *A Case Vide: La Villette, 1985*, London: Architectural Association, 1986
20. מהבולטים בכתבי עת אלה: *AA Files, Oppositions Assemblage*. על השפעתם של כתבי עת אקדמיים על השיח האדריכלי ראו Greig C. Crysler, *Writing Spaces: Discourses of Architecture, Urbanism, and the Built Environment, 1960-2000*, London: Routledge, 2003; Michael K. Hays, "The Oppositions of Autonomy and History", in Michael K. Hays (ed.), *Oppositions Reader: Selected Readings from a Journal for Ideas and Criticism in Architecture 1973-1984*, New York: Princeton Architectural Press, 1998, pp. ix-xv
21. Michael K. Hays (ed.), *Oppositions*, p. ix
22. להתייחסות היסטורית וביקורתית לסוגיית האוטונומיה האדריכלית ראו *Perspecta* 33, "Mining Autonomy", 2002
23. Manfredo Tafuri, "Toward a Critique of Architectural Ideology" (first published in Italian, in *Contropiano* vol.1, January-April, (1969), trans. Stephen Sartarelli, in Michael Hays (ed.), *Architecture Theory since 1968*, pp. 6-35
24. Manfredo Tafuri, "L'architecture dans le Boudoir, The Language of Criticism and the Criticism of Language", *Oppositions* 3, May 1974: 37-62
25. Kim Dovey, *Framing Places, Mediating Power in Built Form*, London: Routledge, 1999
26. Michael K. Hays, "On Turning Thirty", *Assemblage* 30, Cambridge: MIT Press, 1996, pp. 6-11
27. Anne Vernez Moudon, "Normative/Substantive and Etic/Emic Dilemma in Design Education", *Column 5: University of Washington Journal of Architecture*, 1988, n. 2, pp. 13-15
28. Mary McLeod, "Everyday and 'Other' Spaces", in Debra Coleman, *ראו למשל אצל*, Elizabeth Danze and Carol Henderson (eds.), *Architecture and Feminism*, 1996, pp.1-37

29. ראו טענה זו למשל אצל Ritu Bhatt, "The Significance of the Aesthetic in Postmodern Architectural Theory", *Journal of Architectural Education*, 2000 (May): 229-238; Neil Leach, *The Anesthetics of Architecture*, Cambridge: MIT Press, 1999
30. Jacques Derrida, *Specters of Marx*, London and New York: Routledge, 1994, p. 59
31. התייחסות זו לקרל פולני במטרה להבדיל בין תהליכי מודרניזציה בארצות המערב ובארצות שאינן מערביות הוצעה על ידי סיבל בוודוגן. ראו Bozdogan, 2002. ראו גם Karl Polanyi, *The Great Transformation: Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press, 1944
32. למגמות אלו בעולם ראו James Holston, *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*, Chicago: University of Chicago Press, 1989; Lawrence Vale, *Architecture, Power and National Identity*, New Haven: Yale University Press, 1992; Abidin Kusno, *Behind the Postcolonial Architecture, Urban Space and Political Cultures in Indonesia*, London: Routledge, 2000; Bozdogan, 2002
33. במהלך שנות ה-60 לקחו מומחים ישראלים חלק בפרויקטים של תכנון ובנייה בארצות מתפתחות, אשר נחשבו חלק מפעילות משרד החוץ.
Hall Stuart, 1995 ראו
34. ראו למשל Bozdogan, 2002; Jane M. Jacobs, *Edge of Empire*, London: Routledge, 1996;
35. Gibert Herbert and Silvina Sosnovsky, *Bauhaus on the Carmel and the Crossroads of Empire*, Jerusalem: Yad Izhak Ben Zvi/ Haifa: Architectural Heritage Center, 1993
36. כמו למשל עבודתו של לואי קאהן בהודו, עבודתו של לה קורבוזיה באלג'יר או עבודתו של אריק מנדלסון בישראל. על עבודות אלה ראו Sarah Williams Goldhagen, *Louis Kahn's Situated Modernism*, New Haven: Yale University Press, 2001; Zeynep Celik, *Urban Forms and Colonial Confrontations: Algiers Under French Rule*, Berkeley: University of California Press, 1997; Regina Stephan, Carlotte Benton, Ita Heinze-Greenberg, *Erich Mendelsohn Architect 1887-1953*, New York: Monacelli Press, 1999
37. Homi Bhabha, *The Location of Culture*, London and New York: Routledge, 1994 ראו
38. ראו למשל Nezar AlSayyad, *Hybrid Urbanism: On Identity Discourse and the Built Environment*, Westport, Conn.: Praeger, 2001
39. הרעיון של מודרניות אלטרנטיבית נדון באחרונה במסגרות שונות. בהקשר הרלוונטי לדיון שלנו ראו למשל Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996
40. Jürgen Habermas, "Modern and Post Modern Architecture", in John Forester (ed.), ראו *Critical Theory and Public Life*, Cambridge: MIT Press, 1985, וכן: יורגן הברמס, "על תפיסת המודרנה את עצמה", הקונסטלציה הפוסט-לאומית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 111-146.
41. היטיב לתאר זאת מרשל ברמן. ראו Marshall Berman, *All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, New York: Simon and Schuster, 1983
42. ראו James Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press, 1998
43. ראו Jean Baudrillard, *Simulations*, New York: Semiotext, 1983

44. ראו צבי אפרת, הפרויקט הישראלי, בניה ואדריכלות 1973-1948, תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות, 2005; רחל קלוש ויוברט לויזון, "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", יהודה שנהב (עורך), מרחב, אדמה בית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 166-198.
45. מתח זה בין אוניברסליזם מודרניסטי לבין החיפוש אחר ביטויים מקומיים ניכר באדריכלות כבר בתחילת שנות ה-50, בתוך גבולות התנועה המודרנית. חיפוש זה הובילה Team X, קבוצת אדריכלים צעירים שפעלה כחלק מהקונגרס הבינלאומי לאדריכלות מודרנית (CIAM) בניסיון לאתגרו מבפנים ולערער על חלק מהנחות היסוד שלו. ראו Alison Smithson (ed.), *Team 10 Primer*, Cambridge, MA: MIT Press, 1968
46. על קושי זה ראו Nezar Alsayyad, "Seizing locality in Jerusalem", in Nezar Alsayyad (ed.), *The End of Tradition?*, London: Routledge, 2004, pp. 231-255
47. על השיח הפוסט-ציוני ראו לורנס ג. סילברשטיין, "היסטוריונים חרשים וסוציולוגים ביקורתיים בין פוסט-ציונות לפוסט-מודרניזם", תיאוריה וביקורת 8 (1996): 105-122.
48. ראו בני מוריס, לידתה של בעיית הפלסטינים 1947-1949, תל אביב: עם עובד, 1991; אילן פפה, "סדר יום חדש להיסטוריה חדשה", תיאוריה וביקורת 8 (1996): 123-137; אילן פפה "אליטות, היסטוריה חברתית וכתובה פוסט-קולוניאלית בישראל ובפלסטין", תיאוריה וביקורת 17 (2000): 231-233; ברוך קימרלינג, "מיליטריזם בחברה הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (1993): 123-140; ברוך קימרלינג, "הישראלים החדשים (ריבוי תרבויות ללא תרבויות)", אלפיים 16 (1999): 264-308; אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל אביב: ברירות, 1993; אורי רם, "זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח", תיאוריה וביקורת 8 (1996): 9-32.
49. חלקם מתעניין במרחב הבנוי, כגון גיאוגרפיה וסוציולוגיה, ובהתאם עוסק בנושאים הקשורים בעשייה אדריכלית. ראו למשל גיליון 16 של כתב העת תיאוריה וביקורת (2000).
50. הכנס השנתי של עמותת האדריכלים שהתקיים בינואר 2005 נקרא ארכי-פוליטיקה ועסק במהותה הפוליטית של הפרקטיקה המקצועית. כנס אגודת אדריכלי הנוף שהתקיים ביוני 2005 עסק בנושאים דומים תחת הכותרת גדרות והגדרות.
51. ראו למשל Rafi Segal and Eyal Weizman (eds.), *Civilian Occupation, The Politics of Israeli Architecture*, Tel Aviv: Israel Architect Association, 2002 (banned by the publisher); Zvi Efrat (ed.), *Border Disorder*, Israeli exhibition at the Venice Architectural Biennale, catalogue, 2002
52. לדיון בהשלכותיה של המהות האדריכלית של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ראו Daniel Monk, *An Aesthetic Occupation: The Immediacy of Architecture and the Palestine Conflict*, Durham: Duke University Press, 2002
53. על רקע זה בולטת בייחודה פעילותה של עמותת "במקום", ארגון מקצועי המציע עשייה מקצועית חלופית, אשר מבקשת לפתח פרקטיקה אחרת שמעמידה בראש מעייניה את צורכי המוחלש והמושחק.
54. הכיתון הישראלי כביאנלה לאדריכלות בוונציה ב-2004 ניסה להציג ריבוי קולות זה בדיון על חוף הים של תל אביב. ראו Yael Moria-Klein and Sigal Barnir (eds.), *Back to the Sea*, Tel Aviv: The Israeli Pavilion 9th Biennale of Architecture Venice, 2004

- .55 אסתר זנדברג, "עוד גינה יפה לא תציל את העולם", הארץ, 25 במאי 2004.
- .56 Manfredo Tafuri, 1998, pp. 312-313
- .57 Kate Nesbitt (ed.), *Theorizing New Agenda for Architecture*, New York: Princeton Architectural Press, 1999
- .58 רנטו פג'יולי מציע ארבע טיפולוגיות של גישות אוונגרדיות: אקטיביזם (activism) במובן של דינמיות ומוביליות; אנטגוניזם (antagonism) במובן של אפוזיציה או קריאת תיגר על גישה ממוסדת; ניהיליזם (nihilism) במובן של שלילה מוחלטת עד למצב של אין-פעולה; אגוניזם (agonism) במובן של אנטגוניזם המגיע למצב קיצוני של הרס עצמי בשם תנועות עתידיות. Renato Poggioli, *The Theory of the Avant-Garde*, trans. Gerald Fitzgerald, Cambridge: Harvard University Press, 1968
- .59 לאונגרד הייתה השפעה מינורית על האדריכלות; אולם מכיוון שמבחינה היסטורית התאים עצמו האונגרד האדריכלי לא אחת לתנועות רדיקליות בתחום האמנות, או שעבד במקביל אליהן, יש המכנים אותו אוונגרד סוג ב'. ראו למשל אצל גיאורגיו גראסי: Giorgio Grassi, "Avant-Garde and Continuity" (1980), in Michael Hays (ed.), *Oppositions*, pp. 391-401
- .60 Manfredo Tafuri, 1998
- .61 Anthony Vidler, "The Third Typology", in R. Delevoy (ed.), *Rational Architecture: The Reconstruction of the European City*, Brussels: Editions Archives d'Architecture Moderne, 1978, pp. 28-32; Colin Rowe and Fred Koetter, *Collage City*, Cambridge: MIT Press, 1984; Alan Colquhoun, *Essays in Architectural Criticism Modern Architecture and Historical Change*, Cambridge: MIT Press, 1981
- .62 Rem Koolhaas, *Conversations with Students*, Texas: Rice University School, 1996
- .63 יחד עם זאת צריך לזכור שקולהאס, אחד האדריכלים המשפיעים והמובילים בעידן הנוכחי, אינו קורא תיגר על התפיסה הכלכלית-חברתית של הייצור הקפיטליסטי או מבקר אותה, אלא פועל בתוכה.
- .64 Bernard Tschumi, "The Architectural Paradox" (1975), in Michael Hays (ed.), *Oppositions*, pp. 224-227
- .65 לרוב מדובר בפרויקטים עתירי טכנולוגיה, המחויבים בעיקר לצורה ולחומר ונבנים בכל העולם, אך עלותם האסטרונומית הופכת אותם לאזוטרניים ותרומתם למבני הכוח הקיימים מטילה בספק את יכולתם להציע פרקטיקה ביקורתית.